

РОЗДІЛ 1

Основні теоретичні положення управління ризиками банківської діяльності

1.1. Економічна природа банківських ризиків

Динамічні процеси розвитку і трансформації сучасного ринкового середовища призводять до істотного посилення конкурентної боротьби на внутрішніх та зовнішніх ринках, що, в свою чергу, зумовлює виникнення нових та модифікації існуючих факторів, які впливають на організацію та ефективність здійснення банківської діяльності. Це закономірно супроводжується актуалізацією проблеми підвищення ефективності управління ризиками банківської діяльності.

Ризик є складовою банківської діяльності, оскільки для неї, як і для будь-якої фінансово-економічної діяльності, характерним є високий рівень залежності прийняття управлінських рішень від впливу значної кількості факторів та дій контрагентів, котрі важко передбачити з необхідною точністю. Саме з невизначеністю, або з імовірнісними процесами, зумовленими важкістю точного передбачення перебігу подій у майбутньому, як правило, пов'язується виникнення ризику.

Аналіз концептуальних положень ризикології дозволяє відмітити, що в наукових дослідженнях досі відсутній єдиний підхід до визначення самої категорії “ризик”. Разом з тим формування ефективної системи управління фінансовими ризиками банку передбачає наявність чіткого категорійно-понятійного апарату, тобто встановлення змістовного наповнення визначення дефініції “фінансовий ризик”, виходячи із загальнонаукових концепцій, сформованих вітчизняними та зарубіжними вченими. Для досягнення зазначеної мети необхідно врахувати етимологію категорії “ризик”.

У закордонних словниках для позначення категорії “ризик” використовуються співзвучні слова: в англійській мові – “*risk*”, у французькій – “*risque*”, в італійській – “*rischio*”, в німецькій – “*risiko*”, в іспанській “*riesgo*” тощо. На думку філологів, дана категорія походить від латинського терміна “*rescum*”, який в перекладі значить “скеля” або “небезпека” [157; 424] та вживався прадавніми мореплавцями для позначення небезпеки зіткнення з прибережною скелею.

Отже, етимологічно категорія “ризик” завжди пов'язується, насамперед, з проявом небезпеки або з непевністю у різних сферах господарської діяльності та суспільно-економічного буття. Упродовж

тривалого часу поняття ризику не лише асоціювалося з негативними проявами життєвих ситуацій, а й часто вживалося як їх синонім.

Неоднозначність у трактуванні змістовного та сутнісного розуміння категорії “ризик” у сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, на нашу думку, пов’язана з намаганням узагальнити у даній категорії всю сукупність різнорідних факторів небезпеки та всіх їх можливих наслідків для тих або інших різновидів діяльності. Часто автори намагаються поєднати різні, іноді кардинально відмінні, наукові підходи до трактування категорії “ризик”. У цілому, узагальнюючи наявні погляди на дану проблему, можна говорити про існування двох основних напрямів трактування даної категорії [291; 296]:

- результативний – при визначенні ризику увага акцентується, в першу чергу, на результаті події (успіху або невдачі), при цьому ризик, як правило, розуміється як можливість настання якоїсь несприятливої події;
- процесний – визначення ризику узагальнює проходження цілісного процесу від дії факторів формування ризикової ситуації до отримання результату внаслідок її існування.

Приклади трактувань поняття “ризик” в рамках даної систематизації подані в додатку А.

З іншого боку, в сучасній теорії ризику також чітко виокремлюються два протилежні погляди на трактування категорії “ризик” – класичний, представниками якого є Дж. Міль та І. Сеньйор, і неокласичний, прибічниками якого виступають А. Маршалл, А. Пігу, Дж. Кейнс. Принципові розбіжності між представниками даних підходів визначаються різним сприйняттям характеру співвідношення між непевністю та ризиком (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Порівняльний аналіз класичних та неокласичних поглядів на сутність категорії “ризик”

Складова теорії ризику	Класична теорія ризику	Неокласична теорія ризику
Етимологічне джерело ризику	Непевність	Небезпека
Онтологічна сутність ризику	Імовірність отримання збитків і затрат від обраного рішення та стратегії діяльності	Імовірність відхилення від намічених цілей
Співвідношення понять “ризик” та “непевність”	Ототожнюються	Розмежовуються

Джерело: [117]

У класичній теорії першоосновою виникнення ризику вважається непевність – стан, коли неможливо досягти вказаної об’єктивної квантифікації майбутньої ситуації. Ризик сприймається як функція прямої

залежності: “чим вища непевність, тим вищий ризик і – навпаки” [403; 422]. При цьому ці два поняття безпосередньо пов’язуються з горизонтом часу: чим триваліший період, тим більшими стають непевність і ризики. Тобто в класичному підході ризик та непевність до певної міри ототожнюються і розглядають як імовірність отримання збитків і додаткових витрат від обраного рішення і стратегії діяльності.

Стан непевності можливий у будь-якій суспільно-економічній ситуації, якщо наперед неможливо виявити причинно-наслідковий зв’язок між основними елементами процесу діяльності чи суспільного буття [117]. Непевність породжується непередбачуваністю кінцевого результату, який може або збігатися з очікуваним, або бути кращим чи гіршим за нього. В умовах непевності кінцевий результат можна передбачити лише наближено, узявши одне з потенційно можливих значень. Така непевність зумовлюється, як правило, суб’єктивним сприйняттям реальних явищ.

Пошук шляхів кількісного виміру якісно окресленого стану непевності, який є проявом суб’єктивного сприйняття об’єктивних подій, поступово призвів до виділення як основного джерела і прототипу ризику “ступеня можливості настання небезпечної події” – стану безпеки [412; 157]. Прибічники такого підходу вказували, що початковим етапом процесу виникнення ризику є безпеки, які можуть бути різного походження і при певних обставинах призводять до збитків та будуть трансформуватись у ризики [436; 464; 462].

Для прихильників неокласичної теорії ризику відмінність між ризиком і непевністю полягає в тому, що ризик супроводжується можливими характеристиками неконтрольованих змінних, а непевність – ні [363]. Так, згідно з теорією американського економіста Ф. Найта ризик є результатом будь-якої діяльності, яку можна виміряти за допомогою методів теорії ймовірності і закону великих чисел [228]. У випадку неможливості подібних розрахунків результат діяльності є невизначеним.

Такий підхід є виправданим лише з позиції математичної теорії дослідження операцій, в якій розрізняють задачі прийняття рішень при наявності ризику і в умовах невизначеності. Однак у практичній діяльності часто зустрічаються ситуації, пов’язані з ризиком, при яких визначити імовірність появи того чи іншого наслідку дуже складно, майже неможливо. Отже, незважаючи на те, що інструментарій теорії ймовірності та математичної статистики є базовим для оцінки ризиків будь-якого роду, ототожнювати поняття “ризик” та “ймовірність” недоцільно.

Аналогічний підхід до розмежування понять “ризик” і “невизначеність” простежується в роботах учених М. Лапусти і Л. Шаршукової

[188], А. Лобанова і А. Чугунова [376] та інших. Зокрема, М. Лапуста і Л. Шаршукова відзначають, що ризик характеризує ситуацію, коли настання невідомих подій є досить ймовірним і може бути оцінене кількісно, а невизначеність, в свою чергу, характеризує ситуацію, коли ймовірність настання подій оцінити заздалегідь неможливо [188, с. 46]. На думку учених А. Лобанова і А. Чугунова, основна різниця між ризиком і невизначеністю полягає в наявності даних щодо кількісної ймовірності настання подій. Про невизначеність говорять тоді, коли ймовірність наслідків доводиться визначати суб'єктивно через відсутність статистичних даних за попередні періоди [376, с. 13].

Взаємозв'язок між поняттями “ризик” і “невизначеність” простежується в працях В. Вітлінського і П. Верченко [72], А. Ястремського [381], І. Іващук і Е. Оконської [144] та інших.

Так, В. Вітлінський і П. Верченко вважають, що “під невизначеністю, яка породжує ризик, розуміють, перш за все, ситуацію, коли більшою чи меншою мірою відсутня інформація про структуру і можливі стани як об'єкта дослідження і ухвалення рішень, так і внутрішнього середовища” [72]. Крім того, В. Вітлінський визначає ризик “як економічну категорію в діяльності суб'єктів господарювання, що пов'язана з подоланням невизначеності, конфліктності в ситуаціях оцінювання, управління, неминучого вибору” [127]. На думку А. Ястремського, категорія “невизначеність” відображає об'єктивну неможливість отримати абсолютні знання про внутрішні і зовнішні умови функціонування соціально-економічних систем, неоднозначність їх параметрів [381]. На думку І. Іващук та Е. Оконської, економічний ризик виникає в умовах невизначеності, коли немає вичерпної інформації про умови ухвалення рішень [144]. І. Бланк визначає, що “ризик – ймовірність виникнення несприятливих наслідків у формі втрат доходу або капіталу в ситуації невизначеності умов здійснення фінансово-господарської діяльності” [40]. В Економічній енциклопедії під редакцією С. Мочерного наголошується, що ризик – це атрибут ухвалення рішення в ситуації невизначеності. При цьому вказується, що невизначеність – це широке поняття, що означає неоднозначність, відсутність знання про результати і умови рішення [125, с. 214]. Л. Донець визначає ризик “як небезпеку втрати ресурсів чи недоодержання доходів порівняно з варіантом, розрахованим на раціональне використання ресурсів” [121].

Порівнюючи класичний та неокласичний підходи, необхідно зазначити, що погляди неокласиків є лише логічним розвитком класичних. Так, неокласична теорія передбачає, що генетично ризик виникає із невизначеності, яка є особливим об'єктивним станом, що згодом викликає суб'єктивне сприйняття небезпеки – непевність. Тобто її

прихильниками, як правило, лише уточнюється механізм виникнення причинно-наслідкового зв'язку між непевністю та ризиком на основі виділення первинних причин формування стану непевненості. Разом з тим окремі вчені пояснюють виникнення ризику з “невизначеності”, навіть минаючи “непевність”, хоча характеризують невизначеність як множину значень різних параметрів: станів, випадків, альтернатив, подій тощо [381; 464]. Тим самим, як бачимо, все-таки припускається існування проміжних ланок між невизначеністю та ризиком.

На нашу думку, цей підхід до обґрунтування сутності поняття “ризик” є правомірним, оскільки саме невизначеність і є тим джерелом, що породжує ризик, але акцентувати увагу тільки на причинах, не зважаючи на наслідки, недоцільно.

Такий підхід дозволяє розуміти етимологію ризику як економічної історико-логічної категорії, в якій невизначеність і незнання обумовлюють появу об'єктивної непевності, що сприймається суб'єктами діяльності як стан відчуття небезпеки. З цього можна зробити висновок, що ризиком є тільки суб'єктивно усвідомлена небезпека. Зокрема, з позиції американського вченого А. Віллетта, ризик є чимось об'єктивним, хоч і корельованим із суб'єктивною непевністю, або інакше – об'єктивним корелятом суб'єктивної непевності [465]. О. Ястремський зазначає, що “ризик можливий лише тоді, коли приймаються рішення в умовах невизначеності, а особа, яка приймає рішення, зацікавлена в результатах рішення [379].

Отже, непевненість або небезпека можуть бути визначені лише для певного різновиду процесу діяльності та з погляду відповідного суб'єкта і об'єктів управління. Відповідно, розкриття невизначеності або імовірнісного характеру процесу через визначення небезпеки та непевненості щодо досягнення його встановленої мети і зумовлює появу неоднозначності у розумінні окремих понять категорії “ризик”, наявних у сучасній науковій літературі.

Ретроспективне дослідження розвитку неокласичних трактувань поняття “ризик” дозволяє виділити чотири етапи розвитку підходів до його визначення (табл. 1.2), послідовний перехід між якими розкриває фокусування в різні проміжки часу наукового пізнання на виявлення тих або інших аспектів сутності даного комплексного і неоднозначного поняття.

У таблиці 1.2 наведено приклади типових визначень, в яких перевага надається тому або іншому сутнісному аспекту категорії “ризик”. У сучасній практиці широкого розповсюдження набуло визначення ризику, засноване на непевненості у майбутньому стані, що проявляється через ступінь будь-якого відхилення від мети діяльності. На нашу

думку, такий підхід не є правомірним, оскільки порушує причинно-наслідковий логічний зв'язок ризику із станом небезпеки з огляду на можливість відхилень як негативного, так і позитивного характеру.

Слід зазначити, що існування двох протилежних за своїм змістом точок зору щодо наслідків ризику є важливим аспектом проблеми недосконалості понятійно-категорійного апарату сучасної ризикології. Прихильники першої точки зору (А. Сигаєв [312], А. Благодатін, Л. Лозовський, Б. Райзберг [38], А. Загородній, Л. Вознюк, Т. Смовженко [137], В. Севрук [307], С. Светлова [304], Ю. Масленченков, Ю. Тронін [207], В. Вітлінський [74] та ін.) вважають, що поняття “ризик” не припускає можливості отримання позитивного результату (наприклад, доходу) і пов’язане тільки з негативним результатом (збитком, витратами).

Таблиця 1.2 – Генезис неокласичних підходів до визначення категорії “ризик”

Етап розвитку досліджень категорії "ризик"	Основний зміст сутності категорії "ризик"	Приклади визначень ризику
До 1920 р.	Ступінь відхилення від мети діяльності	<ul style="list-style-type: none"> - невизначеність, пов’язана з можливістю отримання результату, відмінного від очікуваного, внаслідок змін обставин у процесі реалізації прийнятих рішень [379]; - можливість появи випадку з результатом відхилення від мети, що відбувається з певною об’єктивною закономірністю [462; 294]; - відхилення від визначених ефектів, що виникають в процесі ведення господарської діяльності [411]; - можливість появи відхилення від мети, для досягнення якої приймається рішення [438; 403]; - це – не втрата, якої можна зазнати під час реалізації господарського рішення, а можливість відхилення від мети, заради якої приймалось рішення [381; 398]; - це – породжена невизначеністю прояву агресивних факторів внутрішнього та зовнішнього середовища можливість відхилень реального перебігу керованого процесу від передбаченого сценарію та у підсумку – від очікуваного результату (мети) [31]
1920–1970 рр.	Реалізація шансу	<ul style="list-style-type: none"> - шанс виграти або шанс програти [320]; - імовірність понесення фірмою втрат або одержання прибутку в процесі здійснення підприємницьких операцій у порівнянні з встановленими завданнями” [372; 90]; - небезпека появи негативного результату на одне очікуване явище називається ризиком, а можливість позитивного відхилення при певних вихідних параметрах на одне очікуване явище має назву “шанс”

Етап розвитку досліджень категорії "ризик"	Основний зміст сутності категорії "ризик"	Приклади визначень ризику
1960–1980 рр.	Результат діяльності	<ul style="list-style-type: none"> - діяльність, пов'язана з подоланням непевності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість якісно і кількісно оцінити імовірність передбачуваного результату, невдачі і відхилення від цілі [90; 105]; - причина, рухома сила, здатна породити небезпеку чи привести до втрати, збитку [108]; - подія чи групи споріднених випадкових подій, які наносять збиток об'єкту, котрий володіє даним ризиком [308]
З 1980 р.	Ситуація, процес	ситуація, пов'язана з наявністю вибору з можливих альтернатив шляхом оцінки імовірності настання ризикованої ситуації, яка викликає як позитивні так і негативні наслідки [124]

Так, А. Загородній, Г. Вознюк, Т. Смовженко вважають, що ризик – це “усвідомлена можливість небезпеки виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, майна, грошей у зв'язку з випадковими змінами умов економічної діяльності, несприятливими обставинами” [137]. Є. Брігхем вважає, що ризик – “це можливість того, що може статися якась несприятлива подія” [53]. С. Мочерний пов'язує ризик з невизначеністю, непередбаченістю, випадковістю поведінки суб'єктів ринкових відносин, що можуть завдавати збитків [128]. О. Стоянова в підручнику “Фінансовий менеджмент” визначає, що ризик – це “...ймовірність виникнення збитків або недоотримання доходів у порівнянні із прогнозованим варіантом” [348].

Даний підхід до визначення сутності поняття “ризик” використаний і в більшості законодавчих актів, пов'язаних з ризиками різного роду та виду. Так, відповідно до Закону України “Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності” ризик – “кількісна міра небезпеки, що враховує ймовірність виникнення негативних наслідків від здійснення господарської діяльності та можливий розмір втрат від них” [279]. У Законі України “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності” зазначено, що ризик – це “можливість виникнення та ймовірні масштаби наслідків негативного впливу протягом певного періоду часу” [280]. На нашу думку, даний підхід значно спрощує розуміння поняття “ризик”.

Прихильники другої точки зору (О. Єгорова [124], О. Лаврушин [186], Дж. Шортрід [459], Т. Райс, Б. Койлі [287], Л. Романенко, А. Коротєєва [292], Д. Гриджук [107]) вважають, що поняття “ризик”

припускає можливість отримання як позитивного, так і негативного результату.

Необхідно відзначити, що позитивний результат ризику в економічній літературі називається шансом. Так, О. Лаврушин, Н. Антонов і М. Пессель у своїх роботах зауважують, що ризики утворюються при відхиленні дійсних даних від оцінки сьогоденного стану і перспектив майбутнього розвитку. Ці відхилення можуть бути позитивними і негативними. У першому випадку мова йде про шанси отримання прибутку, а в другому – про ризики [186, с. 342; 12, с. 145]. Аналіз такого трактування дозволяє зробити висновок, що за змістом “шанс” – це протилежність ризику, так би мовити “антиризик”.

Разом з тим науковий підхід, при якому ризик може мати позитивні наслідки, позбавляє вчених мотивації для подальшого розвитку методології мінімізації ризиків. З урахуванням цього ***ризик необхідно розглядати як ймовірність настання подій, що приводять до негативних наслідків***. Тобто, на наш погляд, більш правильно вважати ризиком тільки суб’єктно усвідомлену небезпеку появи негативного результату.

У свою чергу, невиправданим також є трактування ризику як результату діяльності, оскільки він може існувати і при її відсутності, тобто не бути наслідком “активного відношення людини до оточуючого середовища, зміст якого складає доцільність його змін і перетворень” [346]. Не всі прояви ризику в практичній діяльності можна визначити через форму активних дій людини по відношенню до оточуючого світу. При цьому варто враховувати слушно виділений в цьому контексті В. Глушценком та В. Фурсовою [99] часовий аспект ризику, який визначає не безпосередній, а опосередкований характер впливу діяльності на ті процеси, які обумовлюють виникнення ризику.

Крім того, некоректним, на нашу думку, є й визначення ризику тільки як ситуації, оскільки, з урахуванням механізму виникнення ризиків, наведеного вище, ризикова ситуація є лише сукупністю умов та обставин, які створюють відповідне середовище для певного виду діяльності, суб’єктивне відношення до яких можливо визначити якісно через сприйняття небезпеки та кількісно – через оцінку ризику. Тобто в ситуації ризику завжди об’єктивно існує можливість оцінити ймовірність подій, передбачити їх виникнення в результаті здійснення певної діяльності, що власне і відрізняє її від ситуації невизначеності, при якій ймовірність настання результатів рішень фактично не встановлюється. Таким чином, ситуація ризику обумовлюється появою ризику і пов’язана з наявністю вибору із можливих альтернатив з метою виходу з неї, однак вона не є самим ризиком.

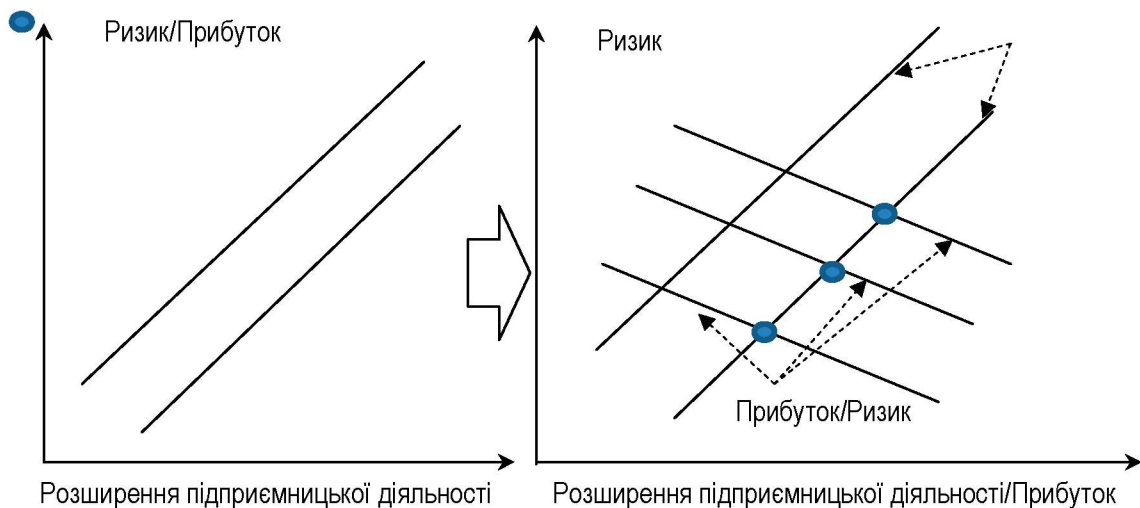

У фінансовій теорії ризик найчастіше розглядають як можливість відхилення кінцевого результату від запланованого. При цьому він, як правило, ототожнюється з можливими фінансовими збитками, спричиненими реалізацією певного управлінського, організаційного чи технічного завдання або несприятливим впливом оточуючого середовища, в т.ч. зміною ринкових умов, форс-мажорними обставинами [117]. Так, зокрема, прихильники класичної теорії ризику Дж. Міль та Н. Сенсор визначали ризик з точки зору відшкодування можливих збитків, які пов'язані з підприємницькою діяльністю, та ототожнювали його з математичними очікуваннями втрат, що можуть відбутися в результаті обраного рішення [216; 308]. В свою чергу, Дж. Кейнс, Т. Бачкаї, Д. Мессен пов'язували ризик з можливим недосягненням цілей, заради яких приймаються рішення [32; 155] та вбачали кількісний параметр його оцінювання у відхиленнях отриманих показників від запланованих. При цьому припускалася можливість як негативної, так і позитивної дії ризику. Згадані погляди отримали розвиток у роботах Г. Марковиця та В. Шарпа, які запропонували здійснювати вимірювання ризику за відхиленням очікуваного значення зміни прибутку від його середнього значення [365; 447].

Проте, на нашу думку, ризик в усіх аспектах економічної діяльності необхідно розглядати у взаємозв'язку з категорією “дохід”, тобто розрізняти при формуванні підприємницького прибутку специфічну складову, природа виникнення якої пов'язана з ризиком. Ця складова, за пропозицією Дж. Міля [216], була названа платою за ризик. Окремі положення відносно обґрунтування впливу ризику на прибутковість діяльності містяться також в дослідженнях А. Сміта, Ф. Б. Хоулі, Ф. Найта. Так, зокрема, Ф. Найт [228] вказує на те, що прибуток можна розглядати як виграш від ризикових ситуацій.

У цьому випадку, на наш погляд, більш доречним є визначення, що прибуток та його зміни – це відображення (прояв) дії ризику в процесі діяльності якогось суб'єкта господарювання. Поясненням цього може бути графічна інтерпретація зв'язку міри ймовірності здійснення події “ризик” та очікуваного прибутку в процесі розширення підприємницької діяльності, запропонована О. Васюренком, В. Подчесовою [59; 61; 250] (рис. 1.1). При цьому правий графік рис. 1.1 відображає типовий зв'язок між ризиком та прибутком з урахуванням імовірності настання ризик-події щодо можливої зміни величини прибутку.

Теоретично цілком припустиме зростання ризику та прибутку внаслідок розширення підприємницької діяльності, що відображено на лівому графіку рис. 1.1.

Рисунок 1.1 – Зв'язок ризику та прибутку у процесі розширення підприємницької діяльності

У той же час, за загальною теорією прибутку, внаслідок дії ризику прибуток може змінюватися (рис. 1.1, правий графік), що, з погляду розширення підприємницької діяльності, позначено відповідними точками на лінії ризику. Отже, зображені на рис. 1.1 лівий і правий графіки можна вважати взаємопов'язаними.

При цьому, якщо лінія ризику вища, ніж лінія прибутку (рис. 1.1, лівий графік), відповідна величина прибутку (рис. 1.1, правий графік) у міру розширення підприємницької діяльності буде меншою. Одночасно з цим послідовні точки на лінії прибутку, з погляду дії ризику (рис. 1.1, правий графік), можна вважати проявом ефективності супротиву господарюючого суб'єкта фактору ризику. Тож більші значення прибутку відповідають ефективнішому супротиву дії ризику, що розкриває так звану позитивну дію ризику, що змушує окремих авторів говорити про негативні та позитивні значення ризику в цілому.

Отже, як було вказано, позитивний вплив на величину очікуваного прибутку спричиняє ефективний супротив господарюючого суб'єкта впливу ризику (або зміна, переоцінка дії такого ризику на діяльність суб'єкта господарювання), а не ризик створює ефект позитивного зростання прибутку. Відтак, на нашу думку, недоречно визначення негативного і позитивного значення ризику в цілому, бо більш коректне визначення позитивного або негативного супротиву дії ризику на значення кінцевого результату діяльності певного суб'єкта господарювання. У свою чергу, ризик завжди повинен асоціюватись із негативним впливом.

Таким чином, ризик за своєю природою негативно впливає на діяльність господарюючого суб'єкта, і лише ефективний супротив

такому ризику або його початкова невірна оцінка можуть позитивно позначитися на зміні очікуваного доходу.

Узагальнюючи наведені вище погляди, можна зробити висновок, що в цілому характер впливу ризику на формування результату від фінансових операцій виявляється в наступному:

- у випадку, якщо проявляється очікувана величина ризику, економічний суб'єкт отримує менший приріст доходу від операції або навіть збиток;
- якщо за рахунок впливу заходів щодо попередження та нейтралізації ризику фінансова операція дає очікуваний результат, то він є, як правило, більшим від результатів аналогічних операцій, реалізація яких не передбачала ризику на величину премії за ризик;
- ризик по своїй природі справляє негативний вплив і тільки ефективний супротив такому ризику (або його початкова невірна оцінка) може викликати зростання очікуваного доходу;
- вищий ризик потребує відповідно більшої “премії за ризик” – винагороди за діяльність суб'єкта в умовах ризику.

Таким чином, можна окреслити два кінцеві результати дії ризику в економічній сфері: з одного боку – ймовірність отримання збитків, з іншого – потенційна, а негарантована можливість підвищеної доходності операції. Так, на думку, Г. Марковіца та В. Шарпа, позитивна дія ризику є лише проявом бажань різних суб'єктів господарювання отримати більший прибуток у разі здійснення більш ризикових операцій [365; 447], тобто явищем скоріше абстрактним, ідеалістичним, ніж реальним.

За визначенням Л. Дж. Гітман, ризик – важливий параметр ринкової економіки, що відображає ймовірність (як об'єктивну, так і суб'єктивну) отримання збитків або чистого прибутку в ситуації з декількома альтернативами [96].

Деякі автори, зокрема В. Глушенко та А. Граділь [99; 104], в дослідженнях особливостей фінансових ризиків як окремого випадку економічних вказують на існування для них ще одного різновиду результату ситуації ризику – зміни грошового потоку при проведенні фінансових операцій внаслідок невизначеності умов таких операцій. Такий підхід не суперечить вищезазначеним положенням, оскільки саме зміни доходів та витрат грошового характеру (які переважають у фінансовій сфері) є головними факторами формування зміни грошових потоків.

Спроби універсалізації поняття ризику як економічної категорії побудовані на поєднанні окремих елементів з наведених вище підходів. Так, зокрема, за визначенням Н. Хаймурзіної, ризик – це “економічна категорія, що виражається у імовірнісному настанні при певних

умовах будь-якої події, що є фактором зміни якісних характеристик системи” [353].

А. Камінський у своєму дослідженні підкреслює об’єктивно-суб’єктивну природу ризику, визначаючи його як економічну категорію, що відбиває невизначеність, конфліктність, багатокритеріальність, нечіткість у фінансових відносинах та включає особливості сприйняття вказаних характеристик зацікавленими суб’єктами цих відносин [151]. Тобто даним автором ризик розуміється як наслідок дії певних факторів, виникнення ризикової ситуації.

Зауважимо, що в економічній сфері більшість процесів, пов’язаних з підприємницькою діяльністю, за природою є недетермінованими, а, отже, їм апріорі притаманна невизначеність та ризиковість як наслідок дії комплексу факторів:

- невизначеність дій конкурентів або партнерів;
- неоднозначність оцінок прогнозів розвитку об’єкта управління та соціально-економічного середовища;
- невизначеність цілей та критеріїв, а також необхідність врахування багатокритеріальності в процесах оцінки, управління, прийняття рішень;
- дефіцит інформації, особливо кількісних даних, необхідних для прийняття того чи іншого рішення;
- дефіцит часу для наукового обґрунтування рішень [291].

Слід зазначити, що ризики діяльності банку виникають на основі як внутрішніх (ендогенних), так і зовнішніх (екзогенних) факторів. Для створення системи управління банківськими ризиками важливим є те, що значна частина зовнішніх факторів не контролюються банком, тобто менеджери банку не можуть мати повної впевненості щодо результативності вжитих антиринкових заходів.

Зауважимо, що трактування ризику різними вченими проводиться у надзвичайно широкому діапазоні: від об’єктивізації непевності до її суб’єктивного сприйняття, що породжує певні науково-методологічні проблеми. Загалом виділяють наступні погляди науковців на природу ризику: природа ризику – суб’єктивна; природа ризику – об’єктивна; природа ризику – суб’єктивно-об’єктивна. На наш погляд, саме останній підхід є таким, що повно визначає природу ризику та в подальшому дозволяє визначати та групувати ті фактори, що обумовлюють появу ризиків різного роду та виду. Зауважимо, що в міру зміщення акцентів у розумінні змісту та сутності ризику від об’єктивізації непевності до її суб’єктивного сприйняття зменшується можливість кількісного оцінювання ризику, що, в свою чергу, знижує практичну цінність прийнятих управлінських рішень.

Поняття ризику, на протигагу поняттю непевності, має практичне застосування, а тому його зміст потребує об'єктивного визначення у певних кількісних параметрах, на основі яких забезпечується можливість якісної диференціації рівнів ризику. Відповідно, *ризиком можна називати лише таку суб'єктивно усвідомлену об'єктивну непевність, яку можна оцінити кількісно*. Тому в загальному визначенні змісту ризику важливим є не тільки з'ясування характеру його зв'язку із непевністю, а й чітке встановлення показників його кількісного виразу.

Деякими авторами при розгляді даного питання обґрунтовується “конкурентна природа” економічного ризику. Зокрема, О. Васюренко, В. Подчесова [59; 248] вказують на те, що ризик відображає невизначеність, пов'язану з проявом конкурентної боротьби. Однак, на нашу думку, це є не зовсім вірно, оскільки конкуренція та процес витіснення слабшого економічного агента сильнішим завжди є фактором посилення економічного ризику, але лише в окремих випадках – першоджерелом його виникнення.

Отже, підсумовуючи представлені результати дослідження, можна визначити такі основні сутнісні аспекти розкриття змісту категорії “ризик”:

- об'єктивно-суб'єктивний характер;
- в основі ризику лежить імовірнісна природа ризикової економічної діяльності;
- ризик притаманний всім процесам і видам економічних відносин незалежно від того, є вони активними чи пасивними;
- негативні наслідки ризику, що виявляються у зростанні витрат та недоотриманні доходів, можуть бути частково усунені за допомогою управлінських заходів;
- більшість ситуацій, яким притаманний ризик, є дуже важко прогнозованими та контрольованими, тому усунути ризик повністю майже неможливо;
- відсутність ризику гальмує розвиток кожної системи, оскільки знижує її динамічність та ефективність.

Логічний синтез викладених вище положень дозволяє нам сформулювати таке визначення *економічного ризику*: це – *економічна категорія, що відображає кількісно оцінену можливість невідповідності очікуванням економічних параметрів функціонування об'єкта, стан якого змінюється в результаті цілеспрямованої дії або бездіяльності зацікавлених суб'єктів економічних відносин, яка є наслідком об'єктивно існуючих умов невизначеності, конфліктності та суб'єктивізму сприйняття діючих ринкових факторів*.

Підвищена увага до поняття ризику в банківській практиці цілком виправдана, оскільки виконуючи роль фінансових посередників в

економічній системі, банківські установи переважно здійснюють свої операції за рахунок коштів клієнтів. Формування ресурсної бази шляхом запозичення та залучення коштів від юридичних та фізичних осіб вимагає від банків підвищеної надійності та високого рівня суспільної довіри.

Крім того, банк як відкрита динамічна система постійно знаходиться під впливом значної кількості факторів оточуючого середовища, дію яких можна прогнозувати з різним рівнем ймовірності. Це положення покладене в основу класифікації банківських ризиків, яка традиційно передбачає їх поділ за критерієм здатності банку контролювати фактори виникнення на зовнішні (системні) та внутрішні (індивідуальні).

При дослідженні поняття “банківський ризик” у більшості випадків вчені намагаються адаптувати визначення категорії “ризик” до специфічних умов його виникнення у банківській діяльності. З огляду на це не може існувати істотних відмінностей у підходах, які застосовуються в обох випадках. Так, наприклад, Л. Бондаренко у своєму дослідженні розрізняє шість підходів до визначення поняття “банківський ризик” [50]: як ймовірність відхилення від очікуваного результату; загроза втрат; ймовірність отримання як збитків, так і прибутку; невпевненість передбачення результату; ситуативна характеристика діяльності банку, що відображає невизначеність її результату; діяльність банку, пов’язана з подоланням невизначеності.

Аналіз наявних у літературних джерелах визначень поняття “банківський ризик” (табл. 1.3) вказує на те, що більшість з них є подібними, а відмінності полягають переважно в обраному підході до розуміння сутності ризику в цілому (відповідно до поданого вище огляду генезису трактувань даної економічної категорії). У розглянутих інтерпретаціях поняття “банківський ризик”, як правило, акцентується увага на його фінансовому характері, що виявляється у формі можливих результатів ситуації ризику.

Разом з тим у чинних нормативно-правових актах України застосовується більш широкий підхід до трактування поняття “банківський ризик”, що не обмежується лише фінансовими аспектами його прояву. У них банківський ризик визначається як можливість зазнати втрат у разі виникнення несприятливих для банку обставин [318]. До складу банківських ризиків входять різні види ризиків (табл. 1.4):

- **ризик зовнішнього середовища** – нормативно-правові ризики, ризики конкуренції, макроекономічні ризики, ризик країни;
- **ризик управління** – ризик зловживань, ризик неефективної організації діяльності, ризик неякісних управлінських рішень;

- **ризик організації банківських операцій** – технологічний ризик, операційний ризик, ризик впровадження нових фінансових інструментів, стратегічний ризик;
- **фінансові ризики** – процентний, кредитний, ліквідності, валютний [226; 242; 261].

Таблиця 1.3 – Огляд визначень поняття “банківський ризик”

Автор, джерело	Визначення
Л. Бондаренко [50]	Можливість прийняття раціонального чи нераціонального управлінського рішення, в рамках якого можна дати вірогідну кількісну і/або якісну оцінку дії факторів і, як наслідок, отримати один з трьох економічних результатів: позитивний (прибуток), нульовий або негативний (збиток)
М. Гаретовский [347]	Небезпека втрат, що походить від специфіки банківських операцій, здійснюваних кредитними установами (<i>переклад автора</i>)
В. Гамза [94]	Можлива (потенційна або реальна) загроза для тих або інших інтересів банку (<i>переклад автора</i>)
Ю. Мішальченко, І. Кроллі [218]	Ймовірність втрати банком частини своїх коштів, недоотримання запланованих доходів або здійснення додаткових витрат в результаті проведення запланованих фінансових операцій (<i>переклад автора</i>)
Г. Панова [238]	Небезпека або можливість втрат банку при настанні певних небажаних подій (<i>переклад автора</i>)
В. Подчесова [250]	Відображають невизначеність, пов'язану з проявом конкурентної боротьби як між банками, так й між іншими учасниками ринку, що відбивається на сталості руху фінансових потоків та зміні обсягів фінансових ресурсів банку
С. Прасолова, С. Козьменко, Ф. Шпиг, І. Волошко [168; 263]	Вартісне вираження імовірності події, що спричиняє фінансові втрати
Л. Примостка [340]	Ймовірність недоотримання доходів або зменшення ринкової вартості капіталу банку внаслідок несприятливого впливу зовнішніх чи внутрішніх чинників
В. Севрук [307, с. 43]	Невизначеність результату банківської діяльності та можливі несприятливі наслідки у випадку невдачі
М. Фастовець [343]	Імовірність отримання доходів, менших від очікуваних, зниження вартості активів
К. В. Уваров [339]	Можливість того, що певні події, очікувані чи неочікувані, можуть спричинити негативний вплив на рівень капіталу або доходів банку

У контексті нагляду на основі оцінки ризиків Національний банк визначає банківський ризик за його впливом на капітал і надходження, а саме як “ймовірність того, що події, очікувані або неочікувані, можуть мати негативний вплив на капітал та/або надходження банку” [282]. Таким чином, переважна більшість дослідників визначає фінансову складову банківських ризиків та схиляється до того, що банківські ризики – це фінансові ризики, що призводять до збитків та втрат. Підт-

вердженням такого висновку є й те, що при розгляді окремих банківських ризиків дослідники також підкреслюють фінансову складову.

Таблиця 1.4 – Види ризиків банківської діяльності

Група ризику	Клас ризику	Категорія ризику
Зовнішні ризики	Ризики операційного середовища	- ризики стихійних лих; - ризики країни; - політичні ризики; - нормативно-правові ризики; - економічні ризики; - ризики конкуренції
Внутрішні ризики	Ризики управління	- ризики шахрайства; - ризики неефективної організації; - ризик нездатності керівництва приймати раціональні рішення; - ризик неефективності системи стимулювання працівників
	Ризик організації банківських операцій	- технологічний ризик; - стратегічний ризик; - ризик операційних або накладних витрат (ризик неефективності); - ризик впровадження нових продуктів та технологій
	Фінансові ризики	- кредитний ризик; - процентний ризик; - ризик ліквідності; - інвестиційний ризик; - валютний ризик; - ризик неплатоспроможності

Джерело: складено авторами

Необхідно відмітити, що незалежно від різновидів та класів банківських ризиків їх дія переважно проявляється у фінансових втратах банку, які зумовлюються порушенням ритмічності та збалансованості надходження та видатків у структурі його фінансових потоків за всіма видами діяльності. Тобто, на відміну від економічних ризиків в цілому, як основну сутнісну ознаку банківського ризику можна виділити саме специфічний характер механізму його виникнення – через зміну обсягових, просторових та часових характеристик руху грошових коштів у фінансових потоках банківської системи. Цей висновок обґрунтовується в багатьох сучасних дослідженнях, присвячених різним проблемам банківської діяльності [4; 104; 359]. Автори даних робіт наголошують на необхідності використання так званого “потокowego підходу” при вивченні відповідних фінансово-економічних відносин.

Необхідно відмітити, банківський ризик разом із загрозою понесення певних фінансових втрат при несприятливому розвитку ситуації

одночасно є потужним стимулятором банківського розвитку, що спонукає банки досягати успіху в конкурентному середовищі. Небажання тих чи інших банківських установ приймати на себе економічно доцільні обсяги ризиків призводить до їх відставання в розвитку, втрати конкурентоспроможності та поступового їх витіснення з ринку конкурентами, більш схильними до ризику.

Зазначене специфічне функціональне навантаження банківських ризиків, на нашу думку, є свідченням нетотожності понять “банківський ризик” та “фінансові втрати банку”. Додатковим аргументом на підтримку тези щодо необхідності відмови від трактування поняття “банківський ризик” тільки з позиції небезпеки фінансових втрат є існування так званих “спекулятивних” ризиків – валютного, процентного, інвестиційного – які передбачають отримання банками в результаті розвитку ризикових ситуацій не тільки негативного, а й позитивного результату у формі додаткового прибутку.

Враховуючи зазначене вище, можна сформулювати наступне визначення *банківських ризиків*: це – *кількісно оцінена ймовірність невідповідності обсягових, просторових та часових параметрів фінансових потоків банку очікуваним; яка формується у результаті цілеспрямованої дії або бездіяльності зацікавлених суб'єктів економічних відносин, що відбивається на зміні його фінансового стану та динаміки розвитку*. У даному визначенні використано узагальнюючий підхід до об'єкта та прояву банківських ризиків, сформульований з урахуванням розглянутих вище сутнісних аспектів як економічних ризиків в цілому, так і специфічних аспектів їх прояву для банківської діяльності.

Специфіка банківських ризиків тісно пов'язана з сутністю банківської діяльності, яка проявляється у сфері обміну та платіжного обороту. Банківські ризики значною мірою характеризуються соціальною відповідальністю, оскільки банки ризикують не тільки і не стільки власними ресурсами, а переважно грошовими коштами клієнтів [27, с. 10]. З цієї причини банківські кризи провокують більш відчутні негативні наслідки, ніж ризики виробництва, оскільки спричиняють фінансові втрати за ланцюгом грошово-кредитних зобов'язань, сформованих учасниками банківських операцій.

Отже, з урахуванням вказаних вище сутнісних особливостей банківських ризиків управління ними має бути спрямоване не стільки на уникнення збитків при здійсненні банківських операцій, скільки на реалізацію заходів щодо формування системи, яка забезпечить оптимальну реалізацію інтересів банку та його клієнтів.